

їй території, виходячи з того, що археологічна спадщина – матеріалізована історія країни, свідство культурного багатства і глибини національної історичної пам'яті.

Джерела та література

1. Звіт про експедицію з археологічного краєзнавства Ніжинського Центру туризму і краєзнавства учнівської молоді (Ніжин, 2011 р.) // Поточний архів Ніжинського Центру туризму і краєзнавства учнівської молоді.
2. Археологія Української ССР : У 3-х т. – К. : Наукова думка, 1971. – Т. 1. – С. 35–37.
3. Даниленко В. Неолит України / В. Даниленко. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 37–39.
4. Археология СССР : В 20-ти тт. – М., 1987. – Т. 7. Эпоха бронзы лесной полосы СССР : Под ред. Б.А. Рыбакова. – С. 40–42.

Гребенников І.О., Фатюк О.М. Археологічна розвідка берегів річок басейну Десни

Дана стаття присвячена роботі, яка розпочата за завданням Чернігівського інституту археології та історії Північного Лівобережжя. Йдеться про зібраний підйомний матеріал та його визначення.

Ключові слова: археологічна розвідка, культурний шар, підйомний матеріал, неолітична кераміка.

Гребенников И.А., Фатюк А.Н. Археологическая разведка берегов речек бассейна Десны

Данная статья посвящена работе, начатой по заданию Черниговского института археологии и истории Северного Лівобережжя. Из неё можно узнать о собранном подъёмном материале и его определении.

Ключевые слова: археологическая разведка, культурный слой, подъёмный материал, неолитическая керамика.

Grebyennikov I.O., Fatyuk O.M. Archaeological exploration of the coast rivers Desna basin

This article focuses on the work started on the instructions of the Chernihiv Institute of Archaeology and History of the Northern Left-Bank Ukraine. From it you can learn about lifting the assembled material and its definition.

Key words: archaeological exploration, cultural layer, surface material, Neolithic pottery.

[надійшло до редакції: 27.09.2012 р.]

УДК 737.1: 94 (477.51)

Юлія ГУТНИК
(Батурін)

Колекція дукачів НКЗ “Гетьманська столиця”: каталогізація, проблеми формування та дослідження

Дукач – шийна або нагрудна прикраса, що складається з двох частин – підвіски-медальйона з отвором або вушком і банта-брошки, до якої кріпився медальйон або безпосередньо, або за допомогою ланцюжків. Його початкове призначення – відмітний знак, дорогоцінна прикраса, інколи оберіг.

Назва “дукач” походить від старовинної італійської монети дуката. Перші золоті дукати були випущені сицилійським герцогством Апулія в 1140 р. і вважалися самими високопробними торгівельними монетами на території Європи впродовж багатьох століть [1].

В Україні дукат, що важив 3,49 г, часто називали “золотий”, “червоний золотий”, “червінець”. Були дукати подвійні, потрійні, аж до дукатів у 10 червоних. У документах XVII–XVIII ст. при описі майна часто згадується наявність дорогих монет із дірками [2]. Дукачі ще називали жіночими клейнодами, ягнусами та личманами.

Дукат із вушком чи отвором носили як медальйони – нанизані на нитку серед намистин. Дукач “із бантом” висів над намистом під самою шиєю на широкій стрічці.

Золотарські (ювелірні) майстерні, були в Чернігові, Ніжині, Глухові, Батурині й багатьох інших містах [3].

Дукачі України – це дивовижна гілка світового медальєрного мистецтва. Про велике їхнє поширення у XVIII ст. серед різних верств населення України свідчать ілюстрації до історичної праці О.Ф. Шафонського, на яких вони зображені в числі прикрас заможних пані, козачок, посполитих і простих селянок.

Українські дукачі довго не привертали до себе серйозної уваги вчених. Дана тема розглядалася лише в працях етнографів [4]. Найбільш ґрунтовним доробком вважається історико-нумізматичне дослідження І.Г. Спаського “Дукати і дукачі України”. В даній роботі автор аналізує дукачі не лише з етнографічної точки зору, але й розкриває синонімічний ряд для дукатів-дукачів, систематизує й каталогізує їх, розкриває дані про топографію виробничих осередків, аналізує технологічно-композиційні особливості побутування в різних регіонах України, джерела походження того чи іншого типу. Роботу над темою дукачів І.Г. Спаський почав ще в 20-х роках XX ст., але вона залишається актуальною і на сьогоднішній час та використовується в подальших дослідженнях.

На сьогоднішньому етапі науковці повернулися до детального вивчення даних прикрас, починається їх каталогізація та систематизація [5], розширюється топографія виробничих осередків – серед інших роботи В.І. Нестеренко [6] та О.М. Самкова [7].

Метою даного дослідження є систематизація та введення до наукового обігу колекції дукачів НІКЗ “Гетьманська столиця” (м. Батурин Чернігівської обл.).

Основна проблема систематизації та датування колекції полягає у перетворення дукача з жіночого скарбу на “безликий” музейний предмет. Будучи доволі цінними речами у XVII–XVIII ст., дукачі передавалися із покоління в покоління, зберігаючи історію свого створення та побутування. Єдиною проблемою для систематизації на цьому етапі слід вважати традицію привішування коштовностей до найбільш шанованих ікон, коли походження дукачів втрачається. Переживши яскравий період підйому, виробництво дукачів на початку XX ст. приходить у занепад. Головну роль в цьому зіграло майнове розшарування селянства і дешева штампована продукція російських фабрик, яка заповнила ринок. Зникнення традиції носити дукачі пов’язане ще й нищенням традиційного укладу життя українського селянства після 1917 р. в радянський час.

Дукачі перестають бути цінними, вони потрапляють на прилавки базарів, у скрині або на горища будинків. Їхні господарки вільно розлучаються зі своїм надбаннями. Тому розкрити датування та топографію таких дукачів практично не можливо. Тут на допомогу можуть прийти дослідження І.Г. Спаського, якому, до речі, пощастило ще застати майстрів з виготовлення даних прикрас, а також роботи В.І. Нестеренко.

Дукачі з колекції НІКЗ “Гетьманська столиця” або були передані до музею в Батурині місцевими жителями ще в 70-х роках XX ст. (відтак, інформації про “життя” кожного з дукачів немає), або подаровані меценатами. Тому датувати ми їх можемо лише за аналогіями, а походження доволі умовне.

За основу візьмемо класифікацію дукачів І.Г. Спаського та поділимо наявний матеріал на групи:

I. Західноєвропейські релігійно-побутові медалі XVII – початку XVIII ст. та їхні українські репліки.

II. Коронатки XVIII ст. на Україні та їхні місцеві репліки.

III. Західноєвропейські медалі світського змісту XVII–XVIII ст., а також російські медалі XVIII ст. та їхні українські репліки.

IV. Дукачі-образки українсько-російської іконографії.

V. Дукачі виготовлені з монет та їхні місцеві репліки.

Порядок опису подається в такій послідовності: назва, інвентарний номер, датування, автор, місце створення; розмір, матеріал та техніка виконання; опис речі; відомості про походження.

* * * * *

I. На релігійних та релігійно-побутових медалях-дукачах у супроводі відповідних написів, зображали найрізноманітніші біблійні та євангельські композиції. Такі дукачі носили не лише функцію прикраси, але й наділялися тими чи іншими охоронними властивостями.

1. Дукач Кв-12-7198/ Д-4-2012. Кінець XVIII – XIX ст. (Рис. 1 а, б).

d = 50 мм; бант 60×50 мм.

Мідний сплав, позолота, скло, емаль, карбування.

Дукач із бантом ніжинського типу (зображає стрічку, зав'язану бантом у чотири петлі, з двома гілочками, що йдуть від центра; між верхніми петлями – корона типу російської імператорської; бант прикрашено 1–3 кольоровими скельцями) [8]. Бант прикрашений по боках – двома гранатовими скельцями, посередині вставка з намальованою квіткою та зеленими листочками.

Аверс – сцена “Благовіщення”: Мати Божа сидить справа на стільці з завитком на спинці; права рука на книжці, що лежить на столику. Зліва ангел, що простягає квітку. Вгорі між двома хмарами голуб.

Ревєрс – “Воскресіння”: Ісус Христос з процесійним хрестом-корогвою у лівій руці та з благословляючою правою залишає труну, що стоїть по діагоналі; по боках від Христа два пасма хмар; ліворуч і праворуч – по воїну, один без зброї, з піднятою перед обличчям рукою, другий спить, притиснувши до себе алебарду.

Подаровано 2010 р.

2. Дукач Кв-13-7445/Д-4-2114. Кінець XVIII – XIX ст. (Рис. 2 а, б).

d = 55 мм; бант 60×52 мм.

Мідний сплав, позолота, скло, карбування.

Дукач із бантом ніжинського типу.

Аверс – Благовіщення.

Ревєрс – погрудне зображення “цариці” вліво, можливо, карбувальник вивернув зображення; кріпиться до банта з трьома брунатними скельцями.

Подаровано 2012 р.

За твердженням І. Г. Спаського, багато таких дукачів ніжинського походження [9].

II. Коронатки – це медалі характеру священних сувенірів на пам'ять про коронування римським престолом деяких польських і західноукраїнських ікон. До цієї групи віднесемо й дукачі, що відображають католицький культ серця Ісусового, тобто у яких до банта замість медальйона привішено сердечко [10].

3. Дукач Кв-13-7440/Д-4-2109. Друга половина XIX ст. (Рис. 3).

d = 50 мм. Мідний сплав, лиття в односторонній формі.

Дукач із зображенням Охтирської ікони, що явилася 1737 р. Зображена до пояса жіноча фігура з молитовно складеними руками, що підноситься над пагорбкуватим краєвидом. Справа – розп'яття. Край у вигляді шнурочка та рами з крапок. В обрізі літери “А”, “Б”, “М”. Вушко втрачене.

Подаровано 2012 р.

4. Дукач Кв-13-7446/Д-4-2115 (Рис. 4).

35×28×4 мм; бант 39×30×1 мм.

Мідний сплав, позолота, сріблення, скло, штампування, карбування, гравірування.

Дукач у вигляді серця, що складається із двох половинок: опуклої та плоскої. В центрі вигравірувано розп'яття. Зверху монограми ІС ХС. На задньому плані – Єрусалим.

Дукач кріпиться до банта полтавського типу (у вигляді корзинки з листям та квітами), прикрашеного синіми, зеленими та червоними скельцями.

Подаровано 2012 р.

5. Дукач Кв-13-7447/Д-4-2116 (Рис. 5).

53×43×2 мм; підвіска 35×2–11×2 мм.

Мідний сплав, сріблення, лиття.

Дукач з підвіскою у вигляді серця. Серце випукле без написів і орнаментів. Медальйон оформлений шнурочком. Підвіска з обох сторін завершується маленькими сердечками.

Подаровано 2012 р.

III. Медалі світського характеру випускалися на честь тих або інших подій (сходжень на престол монархів, військових перемог і т. д.). Їхні репліки на території України переосмислювалися місцевими майстрами. Поступово втрачалася інформаційна функція медалі, сюжет розвивався і сприймався як декоративний елемент.

6. Дукач Кв-13-7439/Д-4-2108. XIX ст. (Рис. 7 а, б).

d = 31 мм. Мідний сплав, лиття.

Дукач повторення коронаційної медалі Катерини II 1762 р.

Аверс – погрудний портрет Катерини II праворуч. Край медальйона відформований у вигляді шнурочка. Фон – квітковий орнамент.

Реверс – на бандеролі повздовжні лінії. Під нею валик хмар з ромбом посередині.

Віра з хрестом і Вітчизна підтримують над олтарем букет. Ліворуч – портик будівлі, в обрізі – квітка.

Подаровано 2012 р.

Зворотній бік цього дукача в народній уяві перетворювався на сцену весілля.

На Чернігівщині навіть побутувала легенда, що дана медаль випущена в пам'ять про весілля Олексія Розумовського з імператрицею Єлизаветою [11].

IV. Великого поширення набули дукачі-образки із зображенням Богородиці і святих. Дана група порівняно невелика за кількістю типів, але значна за кількістю дукачів. Це пов'язано ще з тим, що ці прикраси сприймалися в народі ще й як обереги.

7. Дукач Кв-13-7441/Д-4-2110. XIX ст. (Рис. 8 а, б).

d = 30 мм. Мідний сплав, лиття.

Аверс – поясне зображення богоматері прямо, з немовлям на лівій руці, права притиснута до грудей. Христос благословляє правою рукою, в лівій сувій. На мафорі, лобі та плечі – зорі. Фон – рослинний.

Рис. 1. Лицьовий (а) і зворотній (б) бік дукача № 1

Рис. 2. Лицьовий (а) і зворотній (б) бік дукача № 2

Рис. 3. Дукач № 3

Рис. 4. Дукач № 4

Рис. 5. Дукач № 5

Рис. 6. Бант від дукача

Рис. 7. Лицьовий (а) і зворотній (б) бік дукача № 6

Рис. 8. Лицьовий (а) і зворотній (б) бік дукача № 7

Реверс – зображення “цариці” праворуч. Фон рослинний. Край медальйона у вигляді шнурочка.

Подаровано 2012 р.

8. Дукач Кв-13-7442/Д-4-2111. XIX ст.

d = 37 мм. Мідний сплав, лиття.

Дукач аналогічний № 7, крім відсутності фону на лицьовій стороні.

Подаровано 2012 р.

9. Дукач Кв-13-7443/Д-4-2112. XIX ст.

d = 33 мм. Мідний сплав, лиття.

Аверс – зображення “цариці” вправо на квітковому фоні.

Реверс – поясне зображення св. Параскеви, в одязі монахині з німбом. Права рука піднята з хрестом, у лівій – розгорнутий сувій з письменами. Зображення в прямокутній рамі вписане в коло. В обрізах – хвилясті лінії. На фоні напис: “С/МПА/КОВІЯ/Н/П” (*Святая мученица Парасковія, наречення Пятниця*).

Подаровано 2012 р.

10. Дукач Кв-12-7199/Д-4-2013. XIX ст.

d = 45 мм. Мідний сплав, лиття.

Дукач аналогічний № 9, крім відсутності напису і рослинного фону.

Подаровано 2010 р.

11. Дукач Кв-13-7444/Д-4-2113. XIX ст.

d = 43 мм. Мідний сплав, лиття.

Дукач аналогічний № 10.

Подаровано 2012 р.

12. Дукач 238/Д н/д. XIX ст.

діагональ = 42 мм. Мідний сплав, лиття.

Дукач аналогічний № 10 та № 11. По бокам обпиляний напилом, тому має квадратну зубчасту форму.

Переданий до музею учнем батуринської школи в 1977 р.

Окремо слід виділити:

13. Бант від дукача 117/Д н/д. (Рис. 6).

Мідь, скло, штампування, карбування.

Бант так званого чернігівського типу. Даний тип описує І.Г. Спаський: “бант з вузької штапки металу зовсім губиться між двома великими пелюстками, що розходяться від центра в боки і злегка вгору; нижче симетрично розташована пара завитків”. Він уточнює, що саме дукачі з такими бантами були придбані в Батурині [12]. Бант увінчаний хрестом, посередині прикрашений овальним брунатним скельцем.

Переданий до музею місцевим жителем у 1973 р.

V. Щодо дукачів виготовлених з монет, то таких екземплярів у колекції НІКЗ “Гетьманська столиця” немає. Протягом археологічних робіт на території НІКЗ “Гетьманська столиця” знаходили монети з отворами, що свідчать про їхнє “нецільове” використання. У фондовій збірці заповідника знаходиться намисто з царських монет початку XX ст., але в повному обсязі віднести їх до дукачів не можна. Протягом тривалого часу існува-

ли дві суміжні традиції: носіння намиста з монет і носіння окремого медалевидного предмета. Та сама особа могла носити водночас і намисто з монет, що облягало шию, і дукач-дукач – у такому разі монети відігравали роль звичайних намистин.

Таким чином, у даній роботі до наукового обігу введено колекцію дукачів з фондів НІКЗ “Гетьманська столиця”, надано опис їх зовнішнього вигляду та зміст легенди, зроблено спробу їх групування, спираючись на класифікацію І.Г. Спаського.

Джерела та література

1. *Сержант Л.* Украинские дукачи // Купола. – 2005. – Вып. 2. – С. 97.
2. Там само. – С. 97.
3. *Спаський І.Г.* Дукачи і дукачі України. – К., 1970. – С. 9.
4. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1916. – С. 124–125.
5. *Дунайна І.Г.* Колекція дукачів Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав”. Каталог. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 33 с.
6. *Нестеренко В.І.* Дукачі Лівобережжя Черкащини // Ковальська майстерня. – 2011. – №3 (25). – С. 24–29.
7. *Самков О.М.* Нариси з історії золотарства на Черкащині. – Черкаси, 2010. – 107 с.
8. *Спаський І.Г.* Вказана праця. – С. 22.
9. Там само. – С. 83–84.
10. Там само. – С. 92.
11. Каталог українських древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. 69.
12. *Спаський І.Г.* Вказана праця. – С. 22.

Гутник Ю.С. Колекція дукачів НІКЗ “Гетьманська столиця”: каталогізація, проблеми формування та дослідження

У статті розглядаються проблеми, що виникають під час дослідження дукачів. Вводиться в науковий обіг колекція дукачів НІКЗ “Гетьманська столиця”.

Ключові слова: дукач, дукат, релігійно-побутові медалі, коронатки, типи бантів.

Гутник Ю.С. Коллекция дукачей НІКЗ “Гетманская столиця”: каталогизация, проблемы формирования и исследования

В статье рассматриваются проблемы, которые возникают во время исследования дукачей. Вводится в научное обращение коллекция дукачей НІКЗ “Гетманская столиця”.

Ключевые слова: дукач, дукат, религиозно бытовые медали, коронатки, типы бантов.

Gutnyk Yu.S. Dukaches collection of National Historical Culture Preserve “The Hetman's capital”: cataloguing, problems of forming and research

Problems which arise during the research of dukaches are examined in the article. Collection of dukaches of NHR “The Hetman’s capital” is introduced into a scientific sphere.

Key words: dukach (female decoration), ducat (coin), religiously domestic medals, koronatky, types of bows.

[надійшло до редакції: 17.09.2012 р.]